

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОБРАЗУ РОКСОЛАНИ У РОМАНІ АЛЕНА ПАРІСА “ОСТАННІЙ СОН СУЛЕЙМАНА”

Серед наших співвітчизників, з іменами яких асоціюються ті чи інші етапи багатостраждальної історії України, особливе місце належить Роксолані – Анастасії Лісовській, доньці священика із західноукраїнського міста Рогатина, яка стала дружиною Сулеймана Пишного – одного з найвидатніших султанів Османської держави.

Слушною, на наш погляд, слід визнати думку відомого вченого і перекладача Ю.Кочубея про те, що “немає на сьогодні підстав і необхідності створювати з Роксолани символ українського патріотизму. Але й соромитися такої землячки не слід. І добре, що пам’ять про неї поставили монумент у Рогатині, хоча й чинився ідеологічний спротив. Хюррем-Султан /Радісна султанша – так називали Роксолану в Османській державі – Л.С./ не ввійшла до національної історії, вона належить історії Османської імперії. Але для нас Роксолана – символ непереможності духу, приклад того, як треба, не опускаючи рук, боротися, виживати й вірити в майбутнє, в те, яку значну роль в історії може відігравати сильна особистість” [1, 52].

Саме такою особистістю була Роксолана. Її доля – “звичайна й водночас виняткова. Для тогочасної України звичайним було, коли молоденька гарна дівчина потрапляє в полон, на невільницькому ринку її, завдяки привабливій зовнішності та вмінню себе показати, купують для султанського гарему. Таке лихо спіткало тисячі, десятки тисяч дівчат, розсіяло їх по всьому Сходу. Але в історії, і не тільки Османської імперії, залишилася одна – Роксолана” [1, 45].

Незвично значна для східного світу роль, що її відігравала дружина Сулеймана Пишного, викликала з боку європейських політиків і літераторів інтерес до Роксолани ще за її життя. Цей інтерес не згас і понині, про що свідчить, зокрема, опублікований у 1999 році в Парижі роман Алена Паріса “Останній сон Сулеймана”. Український переклад твору А.Паріса журнал “Всесвіт” надрукував у 2001 році [2].

Створюючи власну художню версію історії взаємовідносин Сулеймана Пишного і Роксолани, сучасний французький автор не міг обійти увагою творчий досвід багатьох своїх попередників. Відомо, що Роксолана стала “героїнею численних трагедій, поем і романів у різних західноєвропейських літературах” [3, 141]. Це відзначали у XIX і на початку XX століття й українські історики та літературознавці, але “вони обмежувалися загальною констатацією факту, не наводячи фактичного матеріалу” [3, 200]. Завдяки найновішим студіям Д.Наливайка [3] та Ю.Кочубея [1] цей “фактичний матеріал” постав у всій своїй повноті і різноманітності.

Аналіз його дозволяє зробити висновок, що найбільшою кількістю творів тема Роксолани представлена у французькій літературі. Виникнення інтересу до даної теми пояснюється, за твердженням Ю.Кочубея, “активізацією зовнішньої політики Франції на Сході за короля Франсуа I” [1, 47] – сучасника Сулеймана Пишного і Роксолани. Цікавим і важливим є, безумовно, той факт, що вже у 1561 році, всього через три роки після смерті Роксолани, з’явилася трагедія Габрієля Бунена “Султанша” – “перша трагедія з османської історії, – взагалі, одна з перших у французькій літературі повноцінних трагедій” [1, 47].

Пізніше, як зазначає Ю.Кочубей, “одна за одною пишуться п’єси й романи, в яких так чи інакше присутня Роксолана (часто під іменем Роксана), затіваючи інтриги та змови, що закінчуються трагічно. Жан Мере (1604-1686) створює п’єсу “Великий і Останній Сулейман, або Смерть Мустафи” (1639), Жан де Сан Сорлен Демаретт (1595-1676) пише трагікомедію “Роксана” (1639) і під тією ж назвою публікує першу частину роману (1639-1640). Працювали на цій ниві й відомі літератори Жорж де Сюдері (1601-1667) та його сестра Мадлен (1607-1701). Їхнім героєм був великий візир Ібрагім-паша, який багато зробив для зближення Франції з Туреччиною і, за поширеними тоді чутками, став жертвою жорстоких інтриг Роксолани. Певний успіх мав також написаний ними разом роман “Знаменитий паша, або Ібрагім” (1641); на матеріалі його, за тодішньою модою, Жорж написав трагікомедію (1643). Героїня знаменитої й досі популярної трагедії Ж.Расіна “Баязет” (1672) на ім’я Роксана має багато рис, запозичених з відомого образу Роксолани.

Наприкінці XVII ст. з’являється трагедія “Сулейман” (1680), автором якої вважають актора Ля Тюільрі; допоміг йому створити п’єсу (а чи й сам написав її) драматург Гаспар Абей (1648-1718). “Сулейман, або Великодушна рабіня” – так названа трагедія Жаклена (1653), а Н.Дефонтен опублікував п’єсу “Персида, або Продовження Ібрагіма-баші” (1644)” [1, 47].

За словами Ю.Кочубея, “у XVIII ст. інтерес до епохи Сулеймана й Роксолани не пригасає, про що свідчить поява двох трагедій, присвячених долі синів великого султана, під назвою “Мустафа і Зеангір” (так французи передали ім’я останнього сина Роксолани Джехангіра). Одна, що побачила світ у 1705 р., належить Франсуа Велену, автор другої, видрукованої в 1776 р., – відомий своїми “максимами” Ніколя де Шамфор (1740-1794). Про Роксолану також написав твір Ж.Ф.Мармонтель (1723-1799).

Можна сказати, що взагалі протягом усього XVIII ст. ім’я Роксолани не сходило з театральних афіш Парижа. Його скорочений варіант “Роксана” набув чималої популярності у французьких авторів: крім Расіна, до нього вдається Ш. де Монтеск’є в “Перських листах” (1721) та Е.Ростан у драмі “Сірано де Бержерак” (1897). Крім того, в XIX ст. такі відомі французькі письменники, як А. де Ламартін і К. де Нерваль, подорожуючи країнами Сходу, охоче переповідали різні легенди, домисли про славетну султаншу. У 1980 р. в Парижі вийшла широковідома книжка “Сулейман, султан Туреччини” Ферфакса Дауні, де багато місця відведено Роксолані.

Мотиви її біографії проходять через такі романи сучасних авторів, як “Ніч сералю” Мішеля де Грес (1988) і “Мамлюка” Р.Соле (1996)” [1, 47-48].

Крім уже названих творів французьких авторів, Роксолані присвячений і роман “Султанша” /1981/, що його написала літературознавець Катрін Клеман.

Особливість зображення образу Роксолани у французькій літературі, як і в інших західноєвропейських літературах, значною мірою зумовлена тим, що можна назвати “загадкою султанші”. Справа в тому, що “чарівна влада” Роксолани над султаном Сулейманом надзвичайно дивувала турків, і вони вважали її чаклукою. Ця версія також проникла у XVI ст. в Європу” [3, 199], де, “збагачена”, до того ж, звинуваченнями Роксолани в інтриганстві, вплинула і продовжує впливати на творення образу цієї неординарної історичної постаті. За спостереженням Ю.Кочубея, “західні письменники й історики відзначають інтелект, сильний характер, ерудицію, дипломатичний хист Роксолани, але йдучи за давніми стереотипами, твердять, ніби всі свої здібності й розуміння людської природи вона використовувала для інтриг.

У цілому й виходить негативний образ” [1, 52].

Серед письменників, які “здебільшого негативно подають образ Роксолани, припускаються грубих фактологічних помилок і анахронізмів” [1, 52], Ю.Кочубей називає й Алена Паріса – автора роману “Останній сон Сулеймана”.

На нашу думку, дане твердження потребує деяких уточнень і відповідної корекції.

Оцінюючи в цілому твір А.Паріса, слід визнати, що французький романіст віддав певну данину панівній у західноєвропейських літературі традиції у трактуванні образу Роксолани, та водночас слід констатувати і те, що автор “Останнього сну Сулеймана” не вдався до нагромадження у романі сумнівних, “перших-ліпших чуток”, “маловартісних і не вельми ймовірних поголосок”, “пліток і наклепів, якими щільно оточена була постать Роксолани в час її життя” [4, 578], а зробив спробу, і небезуспішну, відійти від “заставного погляду на Роксолану” [4, 578].

Насамперед варто зазначити, що для А.Паріса не існує проблеми, пов’язаної з національною належністю Роксолани. Свого часу, в добу романтизму, докола цього “розгорілися пристрасті”: в суперечки “втягнулися італійці, французи, поляки, росіяни” [3, 199]. У списку “дійових осіб”, яким, неначе драматичний твір, починається роман А.Паріса, Роксолана представлена як “українська дівчина, фаворитка, а згодом дружина Сулеймана” [2, № 9-10, 3]. Важливо підкреслити і таке: у згаданому списку, який містить 46 осіб, ім’я Роксолани займає другу позицію, що протривало свідчить про місце і роль султанші у системі персонажів роману.

Початок подій, відображених у творі А.Паріса, датується 1518-м роком. Саме тоді відбулося знайомство французького лицаря Ож’є де Меркера і Насті Лісовської, вимислена історія взаємовідносин яких є однією із наскрізних сюжетних ліній роману. Враження, що його дочка священика справила на лицаря, передає автором за допомогою лаконічної фрази: “Ож’є остовпів” [2, № 9-10, 10]. Саме таку реакцію лицаря викликала дівоча врода: “У своїй селянській сукні Настя Лісовська – ледве п’ятнадцяти чи шістнадцяти років – поєднала всі зваби легендарних героїнь – Єлени з Трої та Ізольди, Генієври, Леди й Пасифаї! Від однієї вона взяла пишне мідянисте волосся, яке спадало, мов золоті стружки, на її перламутрові плечі... Він іншої – сині-сині очі і рот, подібний до напіврозкритої квітки. Що ж до її круглих грудей, що пружно випиналися з-під сукні, її оголених міцних ніг, розвинених стегон, то можна було б сказати, що вони походять від Венери. Та ось, коли вона починала говорити, чар розвіювався: дівчина не була ні

Сленю, ні Венерою, а звичайного сільською богинею...” [2, № 9-10, 10].

“Звичайність” Насті потверджується і словами отця Лісовсько-го про те, що дівчина “так і не спромоглася вивчити грамоту” і що “для неї Відень, Афіни чи Константинополь це – щось однакове або майже однакове!” [2, № 9-10, 10-11]. Зате вона добре засвоїла науку середовища, у якому виростала: Настуся, за словами священика, “відмінна швачка й готує, як ніхто інший!” [2, № 9-10, 11].

Про догаремний період біографії Роксолани немає достовірних свідчень, і тому “в різних дослідженнях цей період Роксоляниного життя просто пропускати, а письменники заповнювали його різними вигадками” [5, 144]. Свою, значною мірою оригінальну версію цього відтинку життєвого шляху Роксолани запропонував й автор роману “Останній сон Сулеймана”.

По-перше, А.Паріс незвично, принаймні для нас, українців, трактував історію народження майбутньої султанші. Одного із персонажів роману, вже згадуваного лицаря Ож’є, здивувало повідомлення хазяїна заїзду про те, що отець Лісовський мешкає у церкві зі своєю донькою: “– Своєю донькою? Священик – одружений? Оце цікаво!

Хазяїн заїзду посміхнувся з хитрим виглядом.

– Одружений? Ні, мось-пане, він якраз не одружений... Але в нього колись була служниця, вона померла кілька років тому” [2, № 9-10, 9].

По-друге, А.Паріс значно подовжив і ускладнив шлях Роксолани до Сулеймана. Важливого подією на цьому шляху, згідно з версією французького романіста, було одруження Насті з Жаксою – багатим рогатинським боярином, “на совісті якого смерть його перших двох жінок” [2, № 9-10, 12]. Однак подружнє життя з нелюбом тривало недовго: у весільну ніч на Рогатин напали ногайці, і Настя разом з іншими дівчатами і жінками потрапила у ясир. Подальший її шлях проліг до Перекопа – “міста Кримського ханства з відомим невільницьким базаром”, де Настю й продали наміснику “Варненського вілаєту, що в османській провінції Болгарії” [2, № 9-10, 24-25]. Така версія А.Паріса відрізняється від тієї, наприклад, яку запропонував український романіст П.Загребельний і згідно з якою Настю було продано не в Перекопі, а в Кафі, і одразу у султанський гарем.

У Варні, у палаці намісника Евлії-бея, як показав автор “Останнього сну Сулеймана”, Настю заримітив великий сокольничий Ібрагім, який невдовзі став великим візіром. Настю він розцінив

як “справжню перлину” [2, № 9-10, 36] і саме тому подарував її султанові.

З цією доленосною зміною у житті українки французький романіст пов’язує появу двох нових її імен – “Роксолана” і “Хюррем-султан”, під якими вона й увійшла у турецьку та світову історію. Авторство першого належало, за версією А.Паріса, Ібрагіму. Під час подорожі з Варни до Стамбула Ібрагім розпитував Настю про її життя. Вислухавши, сказав:

“– ...Ім’я Анастасія, чи Настя, важко вимовляти. Для більшої зручності ми тебе назвемо Роксолана. Знаєш ти, що це означає?

Рука дівчини гралася з кучерями.

– Руда?

– Ні, русинка, – поправив Ібрагім. – Це легко запам’ятовується, й падишах не забуде” [2, № 9-10, 37].

А ось друге ім’я – Хюррем-султан – це вже, як показав романіст, дарунок самого султана. Під час першої їхньої зустрічі Настя вразила Сулеймана незвичністю своєї поведінки: вона “сміялася так щиро, що його самого захопив добрий настрій. Дівчата, яких до нього приводили, найчастіше були перелякані і не сміли при ньому вимовити й слова. Безпосередність цієї йому сподобалася.

– Хюррем-султан – це ймення тобі підійде прекрасно.

– Що воно означає, ваше величність?

– Я думав, ти говориш нашою мовою.

– Я ще не знаю всіх її тонкощів...

– Радісна, – переклав Сулейман” [2, № 9-10, 54].

З цієї зустрічі і почалося “вознесіння” /П.Загребельний/ Роксолани, яке неоднозначно сприймалося найближчим оточенням султана і яке супроводжувалося постійним обстоюванням Роксолани самої себе і своїх дітей.

Важливо наголосити, що причину цього вознесіння французький романіст вбачає не у відьомських чарах Насті Лісовської, а в її красі і розумі, у вмінні співати і бути цікавим співбесідником, у здатності народжувати дітей і залишатися звабою для чоловіка. Саме з такої точки зору і відтворена у романі А.Паріса історія взаємин Роксолани і Сулеймана Пишного.

Ці взаємини тривали протягом майже сорока років – аж до смерті Роксолани. Автор роману відтворив не хроніку стосунків, а їх сутність. Саме цим і пояснюється увага прозаїка до ключових моментів в історії спільного життя Роксолани і Сулеймана.

Вже перший подарунок султана – “золоте різьблене наріччя” [2, № 9-10, 55], виготовлене ним власноруч, – засвідчив особливу прихильність Сулеймана до Роксолани. Передаючи їй наруччя, джура підкреслив: “Його величність султан не міг виявити до тебе більшої пошани” [2, № 9-10, 55]. Наступний етап вознесіння Роксолани пов’язаний з її материнством: вона народила Сулейманові сина, якого той на честь свого батька назвав Селімом. Навідавшись до породіллі, Сулейман наказав залишити його самого з хюрем-султан:

“Світлиця спорожніла, ніби за помахом чарівної палички. Сулейман нахилився над Роксоланою. Виснажена, але радісна, з обличчям в ореолі мідяного волосся, вона ніколи не здавалася йому такою бажаною.

– Ти задоволений, мій володарю й пане?

– Задоволений! Віднині ти будеш першою дружиною, моя кохана, і я з тобою одружуся! /виділення наше. – Л.С./

– Одружишся зі мною?

– Ти будеш султаншою. Стамбул побачить святкування, подібних яким ніколи не було на людській пам’яті. Відпочивай, моя любо, набирайся сил. Дай я поцілую твої запашні губки, твій медовий ротик, твої смарагдові очі...” [2, № 11-12, 6].

Стосунки Роксолани з султаном склалися під впливом не тільки її жіночих принад, а й гострого розуму: “Після народження Селіма султан узяв за звичку радитися зі своєю кадин, і здоровий глузд молодшої жінки впливав на його рішення, так само як і розмови з радниками Дивану” [2, № 11-12, 6]. Роксолана, як показав автор роману, усвідомлювала /і в цьому теж виявився її небуденний розум!/, що вона недовго цікавитиме султана, якщо залишатиметься такою, як інші одаліски гарему. І тому вона не тільки чудово вивчила турецьку мову, а й “узялася за перську, що дозволило їй перекладати твори поета Орфі, на велику радість Сулеймана” [2, № 11-12, 9]. Здатністю Роксолани бути не лише дружиною, а й порадицею у державних справах пояснюється, очевидно, і той факт, що в 1526 році, вперше за буття османів, “султана на війну супроводжувала жінка!” [2, № 11-12, 27].

Роксолана, як свідчить цілий ряд епізодів роману, боролася за можливість впливати на Сулеймана, але ця її боротьба не була спрямована проти самого султана. Історія їхніх стосунків у викладі Алени Паріса не містить сумнівного, але, незважаючи на це, розтиражованого факту, “ніби ще в травні 1540 р. Роксоляна за

допомогою деяких турецьких вельмож організувала невдалу змову проти Сулеймана I, щоб посадити на трон свого сина Селіма” [5, 156]. Більше того, А.Паріс не тільки не знайшов місця у своєму романі для цього сумнівного факту, а й підкреслив гармонійність і вірність у стосунках Роксолани і Сулеймана – якраз те, що не влаштовувало багатьох можновладців, котрі прагнули безроздільно впливати на султана. Промовистим слід вважати монолог великого візира: “ – За десять років, – гримів Ібрагім, – русинка зуміла так зачарувати мого володаря, що він на іншу й очей не підняв... Ти можеш таке уявити, Хайреддін-бею? Відтоді жодна жінка не мала від нього ласки! Гюльбахар подарувала йому одного сина, Роксолана – чотирьох. Мій володар одружився з нею і тільки з нею й живе...” [2, № 11-12, 99]. Щоб порушити гармонійність у стосунках Роксолани і Сулеймана, Ібрагім вирішує подарувати султанові “одну гяурку такої яскравої краси, що надихає співців і художників усієї Європи” [2, № 11-12, 99]. Однак, як зазначив романіст, “задум Ібрагіма не вдався, й жодна суперниця більше не загрожувала Роксолані” [2, № 11-12, 99].

Світлом великого і взаємного почуття осяяний і останній у романі діалог Роксолани та Сулеймана:

“Султан сів біля неї, поклавши її голову собі на груди. Вони за-
лишалися так мовчки досить довго.

– Мій пане, пробач мені...

– Що ж я маю тобі пробачити?

– Я вже не можу ні співати, ні танцювати для тебе... І я тебе зустрічаю ось тут, тоді як хотіла б прийняти на моїм ложі...

– Ми разом, хіба це не найважливіше? Хочеш послухати вірша, якого я склав сьогодні з думкою про тебе?

– Ніщо не буде для мене приємнішим.

– Мое кохання летить наді мною, як райська пташка. Я став володарем світу, жебраючи біля твоїх дверей.

– Я ніколи не чула чогось кращого, мій любий пане...” [2, № 11-12, 114].

Образ Роксолани розкривається, зрозуміло, не лише у її стосунках із Сулейманом. Важливими для вирізблений цього образу є ті епізоди роману А.Паріса, які відображають взаємини між Роксоланою і великим візиром Ібрагімом, матір’ю султана і його першою дружиною Гюльбахар.

На характер цих взаємин вирішальним чином вплинуло вознесіння Роксолани, яке серед найближчого оточення султана викли-

кало і заздрість, і ненависть. Лаконічно, але психологічно вмотивовано відтворений у романі, наприклад, конфлікт між Роксоланою і першою дружиною султана Гюльбахар. Як зазначив один із дослідників, Гюльбахар “ніяк не могла змиритися, щоб Роксолана зайняла її місце”, і тому між ними “не могло бути жодного компромісу” [5, 148]. Протистояння почалося з появою Роксолани у султанському гаремі. Коли її готували до зустрічі із Сулейманом, з’явилася Гюльбахар. Вона впевнена у своєму становищі і тому дозволяє собі збиткуватися над Роксоланою: “– Так оце та уславлена Роксолана з янгольським голосом! – сміялася Гюльбахар. – Ця – гладка руда корова з в’ялим вим’ям! Як боятися такої суперниці?” [2, № 9-10, 53]. Не стрималася перша дружина султана і тоді, коли Роксолану одягли: “– Перебрана мавпочка, атож! – на-сміхалася Гюльбахар. – А чого ще можна чекати від селючки?” [2, № 9-10, 53].

Сталося, однак, те, чого справді не чекали: Роксолана заволоділа серцем султана. Розлючена Гюльбахар назвала суперницю “рудю сукою” [2, № 11-12, 4]. У відповідь “Роксолана раптом спалахнула й кинулася на неї, й вони почали з вереском качатися по підлозі в клубку спідниць і хусток” [2, № 11-12, 4]. У цій бійці Роксолана здобула не лише перемогу, але й долю: “Дізнавшись про цей випадок, Сулейман не сказав нічого, але віддав наказ перепинити Гюльбахар доступ до покоїв Роксолани. І більше ніколи він про черкешенку не згадував” [2, № 11-12, 5].

Втім, що перемогу Роксолани не можна вважати остаточною. Подальше її життя, як показав А.Паріс, минало серед інтриг, у боротьбі з тими, хто не хотів змиритися з її вознесенням. Захищаючи себе, своє кохання, своїх дітей, Роксолана змушена була на інтриги відповідати інтригами, жорстоко розправлятися з тими, хто прагнув її приниження і смерті. Зрозуміло, що в епізодах, які відображають такі вчинки героїні, виявляються зовсім інші риси, ніж ті, котрі бачимо у її стосунках із Сулейманом. Роксолана-султанша – це вже не та юна Роксолана, яка вперше прийшла до Сулеймана і вразила його своєю безпосередністю, відвертістю. Життя навчило її приховувати свої справжні наміри і почуття, і вона збагнула, що є ситуації, коли не варто вступати із противниками у відкритий бій, а досить лише “підказати” султанові у слушну хвилину, що і як належить зробити.

Сказане, однак, не є, на нашу думку, підставою для того, щоб зараховувати, як це зробив, наприклад, Ю.Кочубей, роман Алена

Паріса “Останній сон Сулеймана” до кола тих творів, автори яких “здебільшого негативно подають образ Роксолани...” Прагнення до всебічного, історично правдивого зображення постаті Роксолани не слід розцінювати як намагання подати негативний її образ, а тому інтерпретація даного образу, запропонована сучасним французьким романістом Аленом Парісом, заслуговує, на наш погляд, уваги і читачів, і дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочубей Ю. Доля, образ, символ (Роксолана в літературах Європи) // Слово і час. – 2001. – № 8. – С. 45-52.
2. Паріс Ален. Останній сон Сулеймана // Всесвіт. – 2001. – № 9-10. – С. 3-58; № 11-12. – С.3-119.
3. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998.
4. Загребельний П. Втішання історією // Загребельний П. Роксолана. – К.: Дніпро, 1983. – С.575-582.
5. Крамар Є. Славесна українка в султанському дворі // Крамар Є. Дослідження з історії України. – Торонто-Балтимор: Українське видавництво “Смолоскип” ім. В.Симоненка, 1984. – С.137-163.